

Aktualni problemy psikhologii: Psikhologichna hermenevtika – *Actual problems of psychology: Psychological hermeneutics*. Za red. N.V. Chepelevoi. Kyiv: DP “Informatsiino-analitychne ahentstvo”. Tom 2, 5, 131–138 [in Ukrainian].

6. Loginova, M.V. (2010). Psihologicheskoe sodержanie zhiznestojkosti lichnosti studentov [Psychological content of the hardiness of students' personality]. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russian].

7. Nikitina E.V. (2017). Fenomen zhiznestojkosti: koncepcija, sovremennye vzgljady i issledovaniya [The Hardiness phenomenon: concept, contemporary view and research]. *Academy. Psihologicheski nauki*. 100–103 [in Russian].

8. Ovcharova, R.V. (2019). Metodologija issledovaniya zhiznestojkosti lichnosti [Research methodology of personality hardiness]. *Vestnik Kurganskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Kurgan State University*, 2 (53), 59–65 [in Russian].

9. Sannykova, O.P. (2003). Fenomenologija lichnosti: Izbrannye psihologicheskie trudy [Phenomenology of personality: Selected psychological works]. Odessa: SMYL, 256 [in Russian].

10. Serdiuk, L.Z., Kuprieieva, O.I. (2015). Osobystisnyi resurs zhyttiistiikosti studentiv iz somatychnymy zakhvoriuvanniamy [Personal resource of hardiness of students with somatic diseases]. *Aktualni problemy psikhologii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrainy – Actual problems of psychology: a collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Kyiv; Nizhyn: PP Lysenko, Tom 9. Zahalna psikhologhiia. Istorychna psikhologhiia. Etnichna psikhologhiia. No. 7. 311–317 [in Ukrainian].

11. Tytarenko, T.M., Larina, T.O. (2009). Zhyttiistiikist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka [Hardiness of the individual: social necessity and security]. *Instytut sotsialnoi ta politychnoi psikhologii NAPN Ukrainy*. Kyiv: Marych, 76 [in Ukrainian].

12. Fomina, N.F., Fedoseeva, T.E. (2016). Issledovanie pokazatelej zhiznestojkosti v aspekte lichnosti professionala [Study of indicators of hardiness in the aspect of the personality of a professional]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education*. 6. Retrieved from: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=25947/> [in Russian].

13. Chykhantsova, O. (2018). Zhyttiistiikist ta yii zviazok iz tsinnostiamy osobystosti [Hardiness and its connection with personal values]. *Problemy suchasnoi psikhologii – Problems of modern psychology*. 2018, 42. 211–231. DOI: 10.32626/2227-6246.2018-42.211-231. Retrieved from: <http://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/156471/> [in Ukrainian].

14. Chuhrova, M.G., Mitrofanova, O.E., Fil', T.A., Pronin, S.V., Aleksandrova, A.A. (2018). Analiz zhiznestojkosti v kontekste agressivnosti lichnosti [Analysis of hardiness in the context of personality aggressiveness]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya – The world of science, culture, education*. 5 (72), 359–362. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-zhiznestojkosti-v-kontekste-agressivnosti-lichnosti/> [in Russian].

15. Baranauskienė, I., Serdiuk, L., & Chykhantsova, O. (2016). Psychological characteristics of school-leavers' hardiness at their professional selfdetermination. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 2 (7), 64–73.

16. Kobasa, S.C. (1979). Stressful Life Events, Personality and Health: an Inquiry into Hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 37 (1): 1–11. DOI: 10.1037//0022-3514.37.1.1.

17. Maddi, S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 44, 279–298. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022167804266101/>.

18. Maksimenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological potential of personal self-realization. *Social welfare: interdisciplinary approach*, 1 (6), 92–100.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2020.

The article was received 17 June 2020.

УДК 159.947

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-3-10>

ВОЛЬОВИЙ ПРОЦЕС: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Шамлян Каріна Микитівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри філософії та психології

Національний лісотехнічний університет України

karina_lviv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7335-8757>

Мета дослідження – побудова узагальненої структурно-функціональної моделі вольового процесу та здійснення на її основі типологічного аналізу вольової активності особистості.

Методологія і методи. Дослідження ґрунтується на методології системного та феноменологічного підходів у психології. Застосовано теоретичні методи: структурно-функціональний аналіз, типологічний аналіз, конкретизація, порівняння, узагальнення.

Результати. Конкретизовано поняття «вольовий процес» у системі теоретичних понять психології волі. Запропоновано авторське розуміння поняття вольового процесу, підкреслено «самосуб'єктність» вольового процесу. Порушено дискусійне питання щодо критерію «зовнішній – внутрішній» у характеристиці вольових дій, перешкод і труднощів. Виділено три класи труднощів як необхідні умови вмикання вольової регуляції: 1) труднощі мотиваційного та морально-етичного характеру; 2) організаційно-компетентнісні труднощі; 3) труднощі енергетичного характеру.

Здійснено теоретичний аналіз наявних концепцій волі щодо структури та функцій вольової регуляції (процесу, дії). Побудовано узагальнену структурно-функціональну модель вольового процесу. Вольовий процес постає інтегративним утворенням, що поєднує у різних комбінаціях і з різною питомою вагою інтелектуальні, операційно-виконавчі, емоційні, мотиваційні компоненти з їх розподілом по часовій шкалі.

На основі моделі зроблено типологічний аналіз перебігу вольового процесу за такими критеріями: 1) повнота представленості різних ланок вольового процесу; 2) питома вага застосування вольового зусилля. Виділені типи створюють своєрідний континуум, розташований між двома крайніми лініями-варіантами. Лівий крайній варіант відповідає волі у широкому розумінні цього слова. Крайній правий варіант найбільше навантажений вольовими компонентами, коли задля досягнення мети людина змушена вдаватися до вольових зусиль і під час боротьби мотивів, і на стадії організації дій, і на стадії безпосереднього виконання.

Висновки. Узагальнену структурно-функціональну модель вольового процесу можна розглядати як теоретичну основу для побудови моделі вольової організації особистості, а також дослідження окремих її вольових якостей.

Ключові слова: воля, структурно-функціональна модель, вольова регуляція, вольовий процес, труднощі та перешкоди, типи.

VOLITIONAL PROCESS: STRUCTURAL-FUNCTIONAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS

Shamlian Karina Mykytivna,

Candidate of Psychological Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy and Psychology

National Forestry University of Ukraine

karina_lviv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7335-8757>

Purpose. The purpose of the study is to build a generalized structural and functional model of the volitional process and to implement on its basis a typological analysis of the volitional activity of the individual.

Methodology and methods. The research is based on the methodology of systemic and phenomenological approaches in psychology. Theoretical methods are applied: structural-functional analysis, typological analysis, concretization, comparison, generalization.

Results. The concept of “volitional process” in the system of theoretical concepts of psychology of the will is specified. The author’s understanding of the concept of volitional process is offered, the “self-subjectivity” of volitional process is emphasized. A debatable question was raised regarding the criterion of “external – internal” in the characterization of volitional actions, obstacles and difficulties. There are three classes of difficulties as necessary conditions for the inclusion of volitional regulation: 1) difficulties of motivational and moral-ethical nature; 2) organizational and competence difficulties; 3) difficulties of an energy nature.

Theoretical analysis of existing concepts of will in relation to the structure and functions of volitional regulation (process, action) is carried out. A generalized structural and functional model of the volitional process is constructed. The volitional process appears as an integrative formation that combines in different combinations and with different specific weight intellectual, operational-executive, emotional, motivational components with their distribution on a time scale.

Based on the model, a typological analysis of the course of the volitional process is made according to the following criteria: 1) the completeness of the representation of different parts of the volitional process; 2) the proportion of volitional effort. Selected types create a kind of continuum located between the two extreme lines-options. The left extreme corresponds to the will in the broadest sense of the word. The extreme right option is most loaded with volitional components, when in order to achieve the goal a person is forced to resort to volitional efforts and during the struggle of motives, and at the stage of organizing actions, and at the stage of direct execution.

Conclusions. The generalized structural-functional model of the volitional process can be considered as a theoretical basis for building a model of the volitional organization of the individual, as well as the study of its individual volitional qualities.

Key words: will, structural-functional model, volitional regulation, volitional process, difficulties and obstacles, types.

Вступ

Воля людини є однією із найважливіших тем філософії та психології, що має виняткове значення для виховання, самодетермінації і самореалізації особистості. Чимало ключових питань психології волі досі залишаються дискусійними, зокрема: сутність і самостійність волі як психічного феномену; її ключові механізми та специфічні ознаки; структура і класифікація вольових якостей; пошук релевантних емпіричних показників (Шамлян, 2016). Враховуючи багатofункціональність феномену психічної активності, позначеного поняттям «воля», не достатньо розробленим на теперішній час є і уявлення про структуру вольового процесу, яке могло б дати пояснення різним варіантам вольової поведінки особистості.

Мета дослідження – побудувати узагальнену структурно-функціональну модель вольового процесу, яка б дала змогу обґрунтувати виділення різних типів вольової активності особистості.

Завдання дослідження: 1) конкретизувати поняття «вольовий процес» у системі теоретичних понять психології волі; 2) здійснити теоретичний аналіз наявних концепцій волі щодо структури та функцій вольової регуляції (процесу, дії); 3) побудувати узагальнену структурно-функціональну модель вольового процесу; 4) на основі цієї моделі виділити типи вольової активності.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Структурно-функціональний аналіз вольового процесу повинен спиратися на чітко визначену єдину систему понять загальної психології. Психічні процеси вважають первинними регуляторами поведінки людини. Вони мають певний початок, перебіг і завершення, тобто мають певні динамічні характеристики, до яких насамперед відносять параметри, що визначають тривалість та стійкість психічного процесу (Маклаков, 2001: 24).

У традиційному поділі психічних процесів на пізнавальні, емоційні та вольові, останні мають певну специфіку. В «раціональній» класифікації основних понять загальної психології, побудованій на основі базового системоутворюючого положення про психіку як відображення дійсності та регуляцію поведінки та діяльності волі (Чупрікова, 2007), надано особливого статусу. Воля виведена із загального ряду психічних процесів (як процесів відображення); у функціональній, ієрархічній системі понять вона посідає місце центру, до якого сходяться усі психічні процеси.

Спробу побудувати систему понять загальної психології ми бачимо також у роботі О. Корнієнка (Корниенко, 2009),

в якій зазначено, що у психології досі зберігаються проблеми з визначенням понять психіки та психічних процесів. Зокрема, поставлене питання: чому до вольових процесів, які належать до категорії психічних процесів, не застосовують поняття «відображення», якщо саме воно є ключовим у визначеннях психіки та психічного процесу.

Особливість вольових процесів відзначив і автор єдиної теорії психічних процесів Л. Веккер (Веккер, 1998). Він казав про єдність сенсорних коренів всіх психічних процесів, яка явно виявляється у співвіднесенні екстероцептивних відчуттів з когнітивними процесами, інтероцептивних – з емоційними, а кінестетично-пропріоцептивних – з регуляційно-вольовими. Однак відсутні достатні передумови для включення регуляційно-вольових процесів у рамки загальної теорії психічних процесів. Вчений вказує на концептуально-мовний бар'єр, який відділяє процеси психічної (зокрема вольової) регуляції від когнітивних та емоційних процесів.

Взагалі у визначенні базових понять, які характеризують вольову сферу, багато неточностей. У літературі (навіть у підручниках із загальної психології!) не так легко знайти визначення вольового процесу, втім, як і психічного процесу. Так, в одному із підручників читаємо, що вольові процеси найяскравіше виявляються у ситуаціях, пов'язаних із прийняттям рішення, подоланням труднощів, управлінням своєю поведінкою (Маклаков, 2001: 24). Ніби зрозуміло, про що йдеться, але чіткого визначення, що таке вольовий процес, які його специфічні ознаки не знаходимо. Чи прийняття рішення, подолання труднощів і є вольовими процесами, чи це ситуації або дії, в яких виявляються вольові процеси? Адже у подоланні труднощів та прийнятті рішення яскраво може виявлятися, наприклад, креативність.

Звернемось до понятійного апарату психології волі. У системі «взаємновідрефлексованих» понять, створеній В. Калініним (Калін, 2011), «вольового процесу» немає. Вихідним поняттям, зміст якого повинен визначатися ключовим положенням теорії волі, вибрана «вольова регуляція», а центральним – «вольове зусилля». Окрім цих понять, вчений також дає визначення поняттям «воління», «вольовий стан», «вольова активність», «воля».

У науковому словнику термінів, складеному Є. Ільїним (Ільїн, 2011), ми також не знаходимо поняття вольового процесу; науковими термінами психології волі виступають «вольова регуляція»; «вольове зусилля», «вольовий імпульс», «вольові яко-

сті», «воля». У тексті є параграфи, присвячені вольовим діям, вольовому управлінню, вольовим станам.

Визначення вольових процесів дає В. Селіванов: «ті види навмисної уваги, сприймання, запам'ятовування, відтворення, мислення та уяви, які потребують мобілізації зусиль для подолання виниклих труднощів у діяльності» (Селіванов, 1992: 9–10). За іншими параметрами (на жаль, не уточнено – якими) до вольових процесів належать саме вольове зусилля, процеси вольового цілепокладання і прийняття рішення, вольової регуляції планування і виконання дії. Вольові дії і вчинки визначено як «вид тих дій та вчинків, у яких яскраво виражена вольова регуляція», а це для особистості важкі акти (Селіванов, 1992: 14).

Чи можна зробити висновок, що у такій інтерпретації вольових процесів і дій, вони, на відміну від когнітивних процесів і будь-яких видів дій та діяльності, позбавляються самостійного змісту і лише відображають спричинену труднощами силу напруження інших психічних процесів або видів активності (діяльності); і тоді кількість переходить у якість: діяльність (незалежно від її предмету) стає вольовою? Отже, з огляду на все, що було перераховано (окрім вольового зусилля), можна зазначити, що воля виступає у ролі «підсилювача» напруги та дієвості.

Із загального ряду зазначених визначень вольових процесів виділимо вольове зусилля, як таке, що, на нашу думку, відповідає ознакам вольового процесу як самостійного психічного процесу. Визначення, надане В. Селівановим, ми будемо вважати базовим для розуміння феноменології волі: вольове зусилля – це психічне напруження, яке свідомо керується особистістю для подолання труднощів, які зустрічаються у поведінці та діяльності; це основний спосіб вольової регуляції (Селіванов, 1992: 9).

С. Рубінштейн (Рубінштейн, 2001) поняття «вольовий процес», «вольова дія», «вольовий акт» застосовує як синоніми. Вольові процеси не протиставляються інтелектуальним та емоційним, оскільки один і той же процес може бути одночасно й інтелектуальним, і емоційним, і вольовим. На думку вченого, вивчаючи вольові процеси, ми вивчаємо вольові компоненти психічних процесів. Водночас вольовий процес ще більш безпосередньо і органічно, ніж процеси емоційний та інтелектуальний, включений у дію і нерозривно пов'язаний з нею. Тому вивчення вольового акту переходить у вивчення дії «відносно способу її регулювання».

Оскільки воля нерозривно пов'язана з діяльністю, конкретними діями, у психології склалася традиція розкривати її зміст через структуру вольової дії або вольового акту. Однак ми вважаємо більш доречним застосовувати поняття «вольовий процес», тому що «психічне напруження, яке свідомо керується особистістю для подолання труднощів» (вищенаведене визначення вольового зусилля В. Селіванова), має місце не тільки у діяльності, а й там, де її (у суворому теоретичному значенні) немає – у всіх тих випадках активності (або гальмування активності) людини, яка відбувається поза межами її діяльності, і яку психологи позначають рятівним словом «поведінка». Недарма, якщо прочитати наведене визначення до кінця, то у ньому йдеться про труднощі, які людина зустрічає у діяльності і особливо у поведінці. Слід зазначити, що ані «діяльність», ані «дія», ані «акт», ані «регуляція» («саморегуляція») не мають статусу психічного процесу, принаймні натепер свідчень цьому ми не знайшли у літературі. Водночас феномени, які позначені цими теоретичними конструкціями, не можуть виявляти себе інакше, ніж у формі процесу – процес діяльності, процес регуляції.

Розглянемо наявні уявлення про структуру вольового процесу. С. Рубінштейн (Рубінштейн, 2001) розрізняє простий і складний вольовий акт. Простий має місце, коли спонукання безпосередньо переходить у дію, усвідомлена мета досягається за допомогою звичних дій. У разі складного вольового акту між імпульсом і дією вклинюється складний свідомий процес, який містить чотири стадії або фази: 1) виникнення спонукання і попередня постановка мети; 2) розмірковування і боротьба мотивів; 3) рішення; 4) виконання. Залежно від обставин фази мають різну питому вагу, іноді зосереджуючи у собі весь вольовий акт, а іноді – випадають.

Вольовий акт не може бути завершеним без четвертої фази – виконання рішення. Якщо це складний і тривалий процес, від рішення виокремлюється намір – внутрішня підготовка відстроченої або ускладненої дії. У разі складної вольової діяльності окрім наміру величезну роль також відіграє планування.

В. Селіванов (Селіванов, 1992) виділяє три стадії вольового акту: 1) виникнення й усвідомлення мотиву до дії, «боротьба» мотивів, постановка цілі і рішення; 2) вибір засобів досягнення мети; 3) виконання, реалізація мети і плану на практиці, а також оцінка отриманого результату. Вольове зусилля є необхідним компонентом усіх

трьох стадій вольової дії. На думку вченого, описаний у психологічній літературі вольовий процес придатний тільки для дій, що виконуються за власною ініціативою, і не відображає дій особистості по завданню інших людей. В останньому разі процес постановки мети не вдається «укласти» у традиційну схему: потреба – потяг – хотіння – рішення – мета. Система поставлених завдань ще з дитинства привчає людину до вольової регуляції поведінки.

Як і С. Рубінштейн, В. Селіванов не вважає конфліктний вибір головною ознакою вольової дії, хоча визнає його однією з найхарактерніших ознак. До вольових він відносить не тільки вчинки, в яких спостерігається боротьба мотивів, а й ті, що здійснюються без неї – величезну кількість як буденних, так і особливо відповідальних вчинків. Вищим проявом волі є героїчні подвиги, які здійснюються без боротьби мотивів та цілей, але під впливом тільки єдиного спонукання – патріотичного обов'язку.

Окрім боротьби мотивів, у вольовому акті може бути «боротьба» навколо способів здійснення мети. Планування при цьому виступає не тільки мисленнєвим, а й вольовим процесом. Доведення вчинку до успішного завершення залежить від подолання труднощів виконання. Головною характеристикою волі В. Селіванов вважає уміння долати труднощі та перешкоди, які стоять на шляху досягнення мети.

Х. Хекзаузен (Хекзаузен, 2003) запропонував модель дії «Рубікон», у якій виділено чотири фази: 1) підготовча мотиваційна; 2) преакційна; 3) фаза реалізації інтенції; 4) постаційна. Перша і остання – мотиваційні фази, проміжні – належать до вольових. Теоретичне ядро моделі становить положення про найсуттєвіші відмінності між мотиваційними та вольовими процесами. Особливістю моделі є те, що фази мають чіткі межі – розділові лінії. Між підготовчою і преакційною фазами пролягає перша така лінія «рубікон» – формування інтенції. Наступні розділові лінії між фазами відповідають початку (ініціюванню) і завершенню дії (деактивації інтенції).

У порівнянні з попередніми моделями у «Рубіконі» знівелюваний емоційно-особистісний бік вольової поведінки. Замість вольової людини, яка бореться за досягнення омріяної мети, вона перетворюється на суб'єкт, що нагадує автомат, який безперервно працює, реалізуючи програму тої чи іншої діяльності. Замість «боротьби» мотивів – «корок» з нереалізованих цільових інтенцій, кожна з яких чекає зручного моменту для реалізації. Замість певної

(зазвичай однієї) діяльності, яка знаходиться у центрі уваги діяльнiсних (та суб'єктно-діяльнiсних) концепцій, – ширший, більш раціональний погляд на активність суб'єкта, що передбачає велику кількість альтернативних діяльностей без «притрасної» прив'язки до якоїсь однієї з них.

Варто зазначити, що вчений згадує про категорію дій, яка ініціюється інтенціями вищого порядку – ціннісними установками, такими як доброта, чуйність. Ці інтенції постійно діючі, вони проходять підготовчу мотиваційну фазу тільки один раз – на самому початку їх формування, і реалізуються за будь-якої сприятливої можливості.

Уявлення про волю як складну функціональну систему саморегуляції лежить в основі концепції Ю. Куля (Kuhl, 1983; 1994), однак воля у цій концепції виступає під іншою назвою – «контроль за дією» – поняттям, значно ширшим за своїм тлумаченням. Як і Х. Хекзаузен, Ю. Куль належить до тих західних психологів, які чітко розрізняють мотиваційні та вольові аспекти у процесі досягнення мети. Вибір однієї з можливих альтернатив у рамках мотиваційного процесу ще не означає її реалізації; для реалізації часто потрібний додатковий вольовий процес контролю за дією.

Контроль над дією являє собою систему психічних функцій (або субсистем), гнучка взаємодія яких відбувається «на основі єдиного принципу управління», який називається «Намір» або «Мета». Таких субсистем Ю. Куль виділяє сім: 1) мотиваційний контроль; 2) контроль уваги; 3) перцептивний контроль; 4) емоційний контроль; 5) контроль активізації зусиль; 6) контроль кодування та оперативна пам'ять; 7) поведінковий контроль. Ці стратегії контролю можуть здійснюватися як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Вони вмикаються тоді, коли діяльність з реалізації інтенції опиняється під загрозою через слабкість мотиваційної тенденції та/або виникнення внутрішніх чи зовнішніх перешкод.

2. Методологія та методи

Дослідження ґрунтується на методології системного та феноменологічного підходів у психології. Застосовано теоретичні методи дослідження: структурно-функціональний аналіз, типологічний аналіз, конкретизація, порівняння, узагальнення.

3. Результати та дискусії

У нашому дослідженні ми будемо застосовувати поняття «вольовий процес», відштовхуючись від загальнонаукового значення слова «процес» як родового поняття: 1) послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком; процес розвитку чого-небудь; 2) сукупність

послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку.

Ми вважаємо, що поняття вольового процесу не тотожно поняттю вольової дії (діяльності), оскільки вольовий процес стосується не тільки досягнення поставленої мети-результату предметної діяльності, а й численних випадків у житті кожної людини, що потребують від неї чималих вольових зусиль, терпіння, витримки, незгаданого бажання їх подолати: складності у міжособистісних стосунках, необхідність контролювати свою агресію, несподівані і скрутні повороти долі, втрати (у тому числі і близьких людей), догляд за важкохворими, необхідність підпорядковувати свої інтереси інтересам інших людей, суспільству тощо.

У нашому розумінні, поняття «вольовий процес» має охоплювати усі ті випадки, коли має місце психічне напруження, яке свідомо контролюється особистістю і скеровується на подолання різного роду труднощів та перешкод задля того, щоб дотримуватися свідомо вибраної лінії поведінки. Досягнення поставленої важкодоступної мети діяльності – це окремий, однак найбільш поширений приклад вольової психічної активності.

За такого погляду, проблема волі переміщається із площини досягнень, у площину подолання людиною самої себе – те, що В. Калін (Калін, 2011) називав самосуб'єктними відносинами, коли активність суб'єкта спрямовується на самого себе. Ми вважаємо, що вольовий процес – це завжди самосуб'єктний процес. Самосуб'єктність відрізняє вольовий процес від довільного; самосуб'єктність, яка зумовлена труднощами. Без наявності труднощів про волю не йдеться.

Труднощі можуть бути різноплановими і різнорівневими, вони можуть стосуватися як поточної ситуації, так і стратегічних цілей. Залежно від того, як буде визначатися складність («об'ємність») вольового процесу, визначається і його тривалість у часі. Об'ємність вольового процесу ми бачимо у тому, що він постає інтегративним утворенням, що поєднує у різних комбінаціях і з різною питомою вагою інтелектуальні, операційно-виконавчі, емоційні, мотиваційні компоненти з їх розподілом по часовій шкалі. Необхідною ж умовою вольового процесу повинна бути наявність труднощів, які людина відчуває і усвідомлює, та реальних спроб їх подолати за допомогою вольового зусилля.

Наші уявлення про структурно-функціональну будову вольового процесу представлено на рис. 1. У запропонованій узагаль-

неній структурно-функціональній моделі ми намагались врахувати наведені вище уявлення різних авторів стосовно психологічної структури вольового процесу, показати усі можливі його ланки та їхні комбінації.

Насамперед слід внести уточнення стосовно початкової ланки вольового процесу. Питання про те, з чого починається вольовий процес, є доволі дискусійним. У розширній трактовці вольового акту С. Рубінштейна (Рубінштейн, 2001) детально розглядається мотиваційна фаза – зародження спонукання до дії, його трансформація через стремління та бажання у хотіння.

Однак далеко не завжди початковою ланкою вольового процесу виступає саме хотіння, формуванням якого природно завершується трансформація власних бажань особистості. Часто-густо воля має місце там, де бажання особистості підпорядковуються зовнішнім вимогам, дисципліні, обов'язку. У таких випадках воля взагалі виступає антиподом різноманітних «хотінь» особистості, їхнім приборкувачем, здатністю підпорядковувати свої бажання моральному закону та вищим суспільним інтересам.

І зовсім не йдеться про власні хотіння особистості, коли досліджують волю в експериментальних умовах! Будь то лабораторні експерименти із застосуванням, наприклад, динамометру або природні експерименти, які використовували у школі В. Селіванова.

Отже, початкову ланку вольового процесу ми визначимо як установку на досягнення мети. Формування цієї установки водночас є завершальною ланкою попереднього мотиваційного процесу. Причинами формування цієї установки стали такі, як внутрішні бажання особистості, зовнішні вимоги або інструкція експериментатора, однак це вже окреме питання.

У разі вольового процесу установка на досягнення мети повинна відповідати двом умовам. По-перше, попри чинники формування мети, вона загалом внутрішньо «прийнята» особистістю. По-друге, мету суб'єкт сприймає як таку, яку у *принципі можна досягнути*.

Зупинимось ще на одній осі аналізу вольового процесу: «зовнішнє – внутрішнє». У психології волі прийнято казати про зовнішні та внутрішні перешкоди. У теорії діяльності виділяють зовнішню і внутрішню діяльність (дію) з відомими механізмами переходу однієї в одну – екстеріоризацією / інтеріоризацією. З огляду на це природним буде наше бажання розподілити вольові дії на зовнішні і внутрішні та реду-

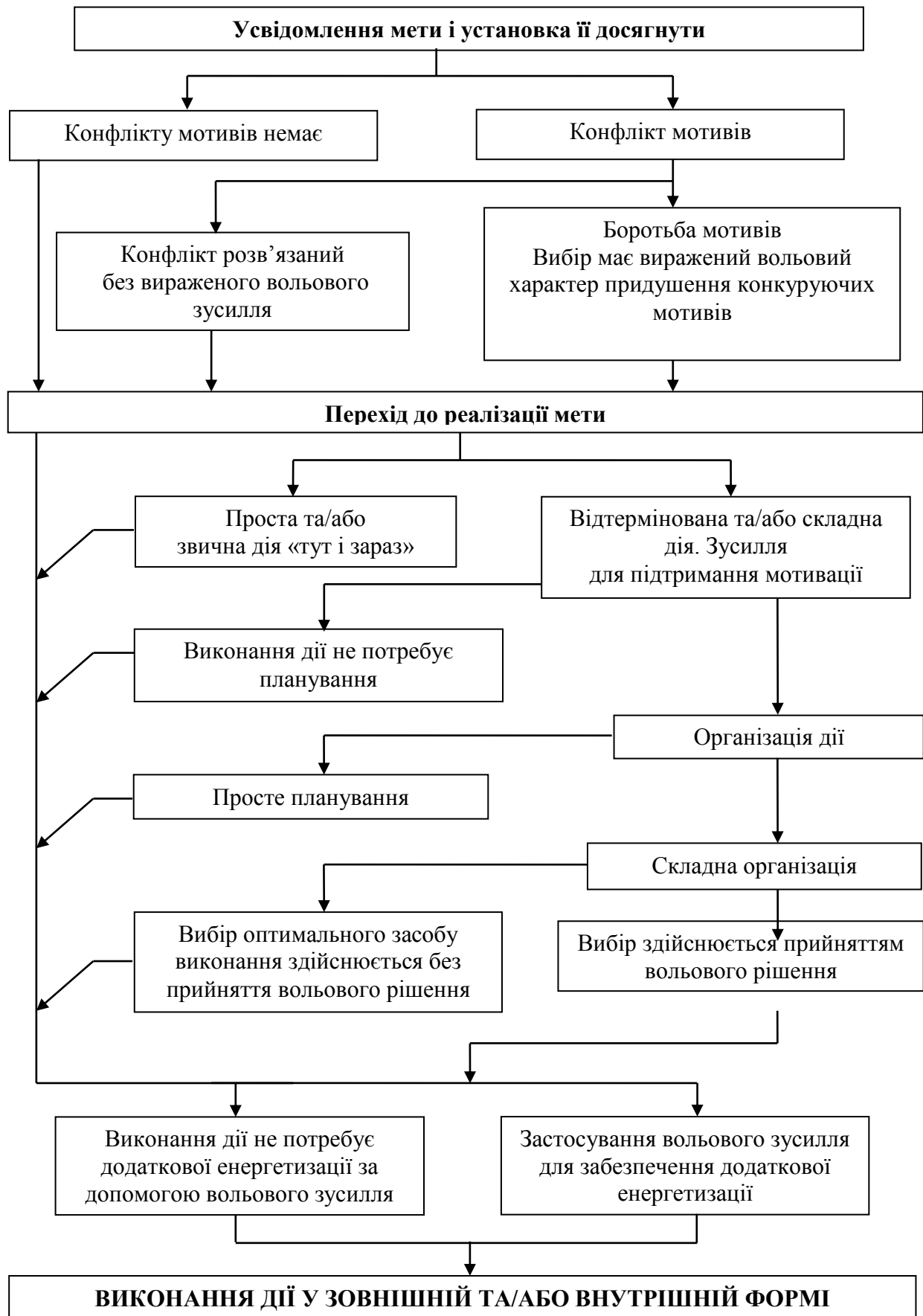

Рис. 1. Узагальнена структурно-функціональна модель вольового процесу

кувати принцип дії волі до наступної схеми: зовнішні перешкоди долаються зовнішніми вольовими діями, а внутрішні перешкоди – внутрішніми вольовими діями.

Коли говорять про «подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод», складається враження, що це словосполучення застосовується автоматично, без пояснення, що треба вважати зовнішньою, а що внутрішньою перешкодою? Наведемо декілька прикладів.

У ситуації, коли студенту виконувати навчальне завдання заважають друзі різними розмовами, зовнішні перешкоди виступають дуже явно. До зовнішніх перешкод можна віднести й інші незручності ситуації – холод, раптове виключення світла, дефіцит часу тощо. А інтелектуальна складність навчального завдання – це зовнішня чи внутрішня перешкода? Стрибки з парашуту: внутрішня перешкода – страх (зазвичай, тваринний). А зовнішня? Висота, невідомість? Натискання на динамометр у лабораторному дослідженні вольового зусилля: внутрішня перешкода – втома, нестача сил. А зовнішня? Динамометр, інструкція або ситуація експерименту? Ситуація морального вибору: внутрішня перешкода – протилежні бажання, і пов'язані з цим переживання, зовнішня – спокуса, спричинена самим фактом існування вибору. Прийняття рішення, не пов'язане з моральним вибором: внутрішньою перешкодою тут постають сумніви щодо правильності рішення, боротьба думок, невпевненість, страх взяття відповідальності за рішення; зовнішньою можна вважати мірі також спокусу, спричинену самим фактом існування вибору рішення. У теорії прийняття рішення такі умови називають умовами невизначеності.

У психології волі зазвичай не акцентують на розподілі на зовнішні та внутрішні вольові дії. З переходом від діяльній до регуляційної парадигми це питання, на наш погляд, взагалі знялося, бо центр розгляду перемістився на функції вольової регуляції, а вони за своєю суттю – «внутрішні», «психічні». Однак відголосок розподілу «внутрішнє – зовнішнє» («суб'єктивне – об'єктивне, реальне») ми бачимо в деяких схемах вольового акту, де він завершується або зовнішнім виконанням вольової дії або внутрішньою вольовою дією.

Найдоступнішою для спостереження формою виконання вольової дії є форма зовнішньої рухової активності. Яскраво вона виявляється у спорті: спортсмен робить рекордний стрибок, застосовуючи вольові зусилля. Однак ми розуміємо, що розподіл на зовнішнє і внутрішнє тут є досить умовним:

перш ніж зробити такий стрибок, спортсменом була проведена велика внутрішня робота.

Специфічною особливістю вольової дії є те, що її виконання зовні може виявлятися у формі бездіяльності, коли її виконання – це активне «невиконання» чогось. Так буває, коли силою волі людина стримує емоції, імпульси до дій та рухів, які вважає непотрібними у цей момент, забороняє розгортатися у внутрішньому плані свідомості певних думок. Питання, яке потребує окремого розгляду, – як співвідноситься поняття «внутрішня вольова дія» з «розумовою дією».

Отже, вольовий процес може обмежуватися простою вольовою дією «тут і тепер», а може розгорнутися у складну діяльність, у якій між поставленою метою і здійсненням відповідної дії створена ціла система проміжних ланок. Причиною є різноманітні труднощі та перешкоди, які людина змушена долати на шляху до мети, застосовуючи різні свої здатності. Ми виділяємо три класи труднощів та перешкод, як три класи причин застосовувати вольову регуляцію.

1. Труднощі мотиваційного характеру, пов'язані із конфліктом бажань; труднощі морально-етичного характеру, пов'язані із конфліктом бажань та почуттям обов'язку.

2. Труднощі, пов'язані із плануванням та організацією складного вольового процесу. Джерелом цих труднощів є брак інформації про умови та наслідки виконання дії (умови невизначеності), брак компетентності (знань, умінь, навичок, які відповідають виду діяльності). Умовно їх можна назвати когнітивними, або організаційно-компетентнісними.

3. Труднощі енергетичного характеру, пов'язані із нестачею фізичних сил, вітальної енергії для виконання необхідних дій.

На основі запропонованої схеми можна скласти свого роду типологію перебігу вольового процесу, критерії якої: 1) повнота представленості різних ланок вольового процесу; 2) питома вага застосування вольового зусилля.

Тип 1. Найпростіший випадок, який лише умовно можна назвати вольовим процесом, коли установка на досягнення безпосередньо переходить у дію. Виконання дії не викликає жодних труднощів. Це можуть бути звичні дії, а також афективні дії, які керуються метою, яку більш-менш усвідомлює людина.

Тип 2 відрізняється від першого тим, що виконання простої та/або звичної дії може викликати труднощі фізичного характеру, коли людині лише потрібно додати «трохи газу», підсилити, прискорити дію. Наприклад, прискорити рух, поспішаючи кудись, додати сили, щоб подолати втому під час

виконання завдання. Сюди ж можна віднести і завдання в експериментах з дослідження вольового зусилля.

Тип 3. Конфлікту мотивів немає, однак виконання дії ускладнюється або відтермінується у часі через різні причини (наприклад, нестачу у цей момент певних засобів). У будь-якому разі відбувається певна затримка, і між метою та її реалізацією вклинається процес обдумування координації, регуляції дій. Для такого варіанту характерним є проміжна мотиваційна ланка – намір задля утримання мотивації упродовж певного часу. Причому саме виконання дії не потребує вольового зусилля.

Тип 4 відрізняється від попереднього застосуванням вольового зусилля саме на стадії кінцевого виконання. Це, наприклад, щоденні заняття фізкультурою, які керуються загальним наміром – кожного дня виконувати потрібні вправи задля кінцевої мети – стати здоровим.

Для складніших форм вольового процесу потрібна спеціальна робота із планування та організації своїх дій як окремої ланки на шляху до мети. Планування може бути простим без напруження (і навіть із задоволенням, наприклад, у осіб з педантичною акцентуацією). Воно переходить у виконання дій без або із застосуванням вольового зусилля (відповідно типи 5 і 6).

Планування може бути складним, пов'язаним із пошуком найкращого засобу досягнення мети, що спричиняє чергове затримання у виконанні дій. Залежно від обставин пошук, обдумування, оцінка варіантів можуть супроводжуватися або не супроводжуватися вольовим напруженням.

Типи 7 і 8: Установка на досягнення мети → формування наміру → планування дій на основі пошуку та оцінки найкращого варіанту → вибір найкращого варіанту (без вольового рішення) → виконання дії без застосування вольового зусилля (тип 7) або із застосуванням вольового зусилля (тип 8).

Типи 9 і 10 відрізняються від двох попередніх тим, що вибір оптимального засобу виконання дії відбувається на основі вольового рішення. Бувають такі випадки, коли виконати дію простіше, ніж визначитися з тим, що саме виконувати.

Досі ми розглядали структуру вольового процесу, в якому не було проблем мотиваційного характеру на початковій стадії. Якщо у структурі вольового процесу наяв-

ний конфлікт та боротьба мотивів, то кількість типів збільшується утричі. До кожного з описаних десяти типів додається ще по дві «модифікації», в яких присутні або 1) конфлікт мотивів, який безболісно розв'язується, однак потребує часу і застосування різних здатностей людини, щоб здійснити внутрішню роботу (позначимо відповідний тип індексом К), або 2) боротьба мотивів, яку вольове рішення «розриває» як Гордієвий вузол (індекс Б). Не будемо перераховувати усі типи, наведемо декілька з них.

Тип 1Б – людина переживає внутрішню боротьбу мотивів (наприклад, ситуація морального вибору), однак безпосереднє виконання дії не пов'язане із труднощами.

Тип 10 Б. Найскладніший тип, який ставить найвищі вимоги до всього комплексу вольових якостей. Установка на досягнення мети нашоується на сильній внутрішній опір, боротьбу можна припинити лише вольовим рішенням, однак конкуруючі мотиви залишаються джерелом внутрішнього напруження. Реалізація поставленої мети передбачає виконання складної та відтермінованої у часі діяльності. Планування та організація складні, потребують рішучості, подолання сумнівів, додавання впевненості прийнятому рішення. Саме виконання дій також супроводжується застосуванням вольових зусиль, оскільки ставить підвищені вимоги до терплячості, витривалості, сміливості тощо.

Висновки. Побудована модель дає змогу виділити різні варіанти перебігу вольового процесу, свого роду їх континуум, розташований між двома крайніми лініями-варіантами. Лівий крайній варіант відповідає випадку, коли усвідомлене бажання людини, не зустрічаючи жодних перешкод, безпосередньо і природно переходить у дію. Про волю тут йдеться лише у широкому розумінні цього слова. Крайня права лінія найбільше навантажена вольовими компонентами, це воля у вузькому розумінні цього слова, коли задля досягнення мети людина змушена вдаватися до вольових зусиль і під час боротьби мотивів, і на стадії планування і вибору способу дій, і на стадії виконання. Узагальнену структурно-функціональну модель вольового процесу можна розглядати як теоретичну основу для побудови моделі вольової організації особистості, а також дослідження окремих її вольових якостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веккер Л.М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов. Москва : Смысл, 1998. 685 с.
2. Ильин Е.П. Психология воли. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 368 с.
3. Калинин В.К. На путях построения теории воли. *Психология воли: сборник научных трудов*. Симферополь, 2011. С. 46–66.

4. Корниенко А.Ф. Психика и психические процессы: единая система психологических понятий общей психологии. *Российский научный журнал*. 2009. № 4 (11). С. 78–89.
5. Маклаков А.Г. Общая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 592 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 720 с.
7. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения: воля, ее развитие и воспитание. Рязань : Изд. Рязанского гос. пед. института, 1992. 572 с.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург : Питер ; Москва : Смысл, 2003. 860 с.
9. Чуприкова Н.И. Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности. *Вопросы психологии*. 2007, С. 3–15.
10. Шамлян К.М. Вольова організація особистості: досвід теоретичного та емпіричного дослідження : монографія. Львів : РВВ НЛТУ України, 2016. 104 с.
11. Kuhl J. Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle. Berlin : Springer, 1983.
12. Kuhl J., Beckmann J. (Eds.). Volition and Personality : Action versus state orientation. Gottingen : Hogrefe, 1994.

REFERENCES:

1. Vekker L.M. (1998). Psihika i real'nost'. Edinaja teorija psihicheskikh processov [The psyche and reality. Unified theory of mental processes] Moscow : Smysl [in Russian].
2. П'ин Е.Р. (2011). Psihologija voli [Psychology of the will]. SPb: Piter [in Russian].
3. Kalin V.K. (2011). Na putjah postroenija teorii voli [On the ways of building a theory of will]. *Psihologija voli: sbornik nauchnyh trudov [Psychology of the will: collection of scientific papers]*. Simferopol', S. 46–66 [in Russian].
4. Kornienko A.F. (2009). Psihika i psihicheskie processy: edinaja sistema psihologicheskikh ponjatij obshhej psihologii. [Psyche and mental processes: a unified system of psychological concepts of general psychology]. *Rossiiskij nauchnyj zhurnal – Russian scientific journal*, 4 (11), 78–89 [in Russian].
5. Maklakov A.G. (2001). Obshhaja psihologija [General psychology]. SPb : Piter [in Russian].
6. Rubinshtejn S.L. (2001). Osnovy obshhej psihologi [Fundamentals of General Psychology]. SPb : Piter [in Russian].
7. Selivanov V.I. (1992). Izbrannye psihologicheskie proizvedenija: volja, ee razvitie i vospitanie [Selected psychological works: will, its development and education]. Rjazan' : Izd. Rjazanskogo gos. ped. institute [in Russian].
8. Hekhauzen H. (2003). Motivacija i dejatel'nost' [Motivation and activity]. SPb. : Piter ; Moscow : Smysl [in Russian].
9. Chuprikova N.I. (2007) Sistema ponjatij obshhej psihologii i funkcional'naja sistema psihicheskoi reguljacji povedenija i dejatel'nosti. [The system of concepts of general psychology and the functional system of mental regulation of behavior and activities]. *Voprosy psihologii – Psychology Issues*, 3, 3–15. [in Russian].
10. Shamljan K.M. (2016) Volova orhanizatsiia osobystosti: dosvid teoretychnoho ta empyrychnoho doslidzhennia [Volitional organization of personality: the experience of theoretical and empirical research]. Lviv : RVV NLTU Ukrainy [in Ukrainian].
13. Kuhl J. (1983) Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle. Berlin : Springer.
14. Kuhl J., Beckmann J. (1994). Volition and Personality: Action versus state orientation. Gottingen : Hogrefe.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2020.

The article was received 17 June 2020.